

zicht op-eigen-benen-staan (armverzorging, kerkbouw, traktementen) maakte sterk en offervaardig, een eigen pers ontstond, de jeugd organiseerde zich, het kerkelijk leven ontplooidde zich naar eigen opvattingen, de blik werd naar buiten gericht via de zending. Na 1870 zien wij een zelfbewuste, vrije kerk, "kerk van de toekomst", "zendingskerk" in Nederland; art. 36 van de Ned. Geloofsbelijdenis werd allang voor A. Kuyper door sommigen in de kringen der Afgescheidenen afgewezen.

Al deze dingen hebben hun sporen in de Nederlandse samenleving achtergelaten. Wij wezen op het belang van de schoolstrijd. Ook dan is de Grondwet van 1848 en de daaruit voortvloeiende kerkelijke wetgeving niet te begrijpen zonder de actie van de Afgescheidenen (het hoofdstuk over deze tijd in het Handboek van Reitsma-Lindeboom heet typerend: de *emancipatie van de kerk*); de historicus C. Gerretson gaat zo ver dat hij de democratische gedachte in Nederland bevordert - hij had beter kunnen zeggen: weer naar voren gehaald - ziet door de Afgescheidenen, zij is voor hem geen uitvinding van liberalen of sociaal-democraten.

Als negatief ervaren wij dat "Afscheiding" ook de onkerkelijkheid kon bevorderen, voorts het feit dat het "standsbewustzijn" meegenomen is naar de kleine kerken, nog versterkt door de "drempel" der tuchthandhaving. En hoewel met name in de grotere plaatsen de "inwendige zending" wel van de grond kwam hebben we de indruk dat men meer het contact zocht met overtuigde mede-gereformeerden in de Hervormde Kerk dan met de van de kerk en godsdienst vervreemde medemens.

Zeker hebben Afgescheiden predikanten de "sociale kwestie" onderkend en gepoogd oplossingen aan te dragen; hun kleine kerken waren immuun voor het socialisme. Waren zij hierdoor een sta-in-de-weg voor de emancipatie der arbeiders? Uitsluitsel over deze moeilijke vraag durf ik hier niet te geven.

Als wij emancipatie willen vertalen in culturele waarden, organisatie, bewustwording, een mentaliteit om politieke rechten te verwerven, dan kan ook aan de groep Afgescheidenen de eer nagegeven worden emancipatorisch bezig te zijn geweest.

J. van Gelderen